

АКТУАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА¹

М. КОЗЮБРА

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри загальнотеоретичного
правознавства та публічного права
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»*

А. ЗАЄЦЬ

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри загальнотеоретичного
правознавства та публічного права
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»*

Попри порівняно невеликий обсяг, вихід друком праці, присвяченої 20-річчю Львівської лабораторії прав людини, не залишився непоміченим. Львівські правники на чолі з професором П. Рабіновичем здійснили досить успішну спробу узагальнити вітчизняні правничі дослідження з часу його офіційного закріплення у Конституції України в 1996 р. Поза увагою авторів не лишилося практично жодної значущої публікації з цієї проблематики, що дало змогу на основі значного джерельного матеріалу сформулювати низку висновків, які поглиблюють наші знання сутності феномена верховенства права, його співвідношення з іншими суміжними явищами, виокремити проблемні моменти в інтерпретації цього принципу та конкретизувати його зміст.

Зважаючи на плюралізм розуміння верховенства права, колектив авторів

спробував насамперед узагальнити доктринальні підходи, які використовуються у вітчизняній науці, виокрепивши серед них два основні напрями — «інтегральний» (дослідження права як соціального явища і з'ясування на цій основі того, в чому полягає верховенство права) та «поелементний» (розкриття верховенства права через його складові), які є, відповідно, індуктивним і дедуктивним методами розкриття сутності верховенства права. За такого підходу вдалося здійснити комплексне дослідження проблематики верховенства права та висвітлити власне бачення з багатьох наявних у цій сфері спірних і дуже непростих питань, полеміка стосовно яких не вщухає серед правознавців упродовж всього періоду існування незалежної Української держави. Зазначене дає змогу продовжити цю дискусію із найбільш важливих питань указаної теми.

¹ *Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики [Текст] : монографія / Рабінович П. М., Луців О. М., Добрянський С. П., Панкевич О. З., Рабінович С. П. ; Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України; [редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін.]. — Львів: Сполом, 2016. — 200 с. — (Серія І. Дослідження та реферати. — Вип. 30).*

Під час дослідження «інтегрального» підходу до з'ясування поняття верховенства права цілком виправдано увагу звернено на плюралізм праворозуміння, що призводить до різних інтерпретацій верховенства права і зумовлює «продовження пошуків більш оптимальної інтерпретації досліджуваного поняття» (с. 58). Доцільно погодитися із висновком, що саме така обставина — найбільш проблемний момент у застосуванні «інтегрального» підходу до інтерпретації верховенства права, а не теза про те, що цей підхід нібито неодмінно скеровує інтерпретатора верховенства права до ідей юридичного позитивізму (с. 32).

Однак цілком виправдано, звертаючи увагу на значний потенціал у розкритті поняття верховенства права двох типів праворозуміння (природно-правового і позитивістського), а також підкреслюючи потужний потенціал реформування позитивного законодавства і визначення сутності принципу верховенства права на засадах природно-правового розуміння права, автори досить скептично оцінюють можливість розрізнення правового і неправового закону; позаяк «критерії, послуговуючись якими можна виявити такий закон, відображаються, зазвичай, за допомогою оціночних понять», «відмежування правових законів від неправових значною мірою залежить від суб'єктивних чинників (наприклад, панівної ідеології)» (с. 55).

Підсумковою авторською оцінкою «інтегрального» підходу можна вважати висновок щодо запропонованого Конституційним Судом України розуміння верховенства права у рішенні від 2 листопада 2004 р., в якому принцип верховенства права визначено як панування права, необхідність втілення у законах ідей соціальної справедливості, свободи, рівності¹. «...наведені

КСУ критерії оцінки закону на предмет його відповідності принципу верховенства права, — зазначають автори, — мають надто загальний, абстрактний характер, а тому не дають надійних практичних орієнтирів для використання принципу верховенства права у безпосередньому правозастосуванні» (с. 64).

Поділяючи думку про неприпустимість абсолютизації понять справедливості, свободи й рівності у трактуванні верховенства права, які дійсно є відносними, неусталеними і зною мірою суб'єктивними, тобто оціночними, а відтак не можуть самі по собі без певної конкретизації бути безпосередніми (а тим більше виключними) критеріями верховенства права, водночас хотілося б застерегти від недооцінки цих категорій у розумінні права, правотворчості та правозастосування.

Адже за традицією, започаткованою ще Аристотелем і Ф. Аквінським та продовженою багатьма поколіннями філософів і правознавців (не тільки представників природно-правових концепцій), справедливість вважається головною метою права, його духовним фундаментом, інакше кажучи, цінністю, без якої уявити сучасне право неможливо. Зі свого боку свобода, рівність, гуманізм тощо є певною мірою раціоналізованими проявами ідеалу справедливості. В основі всіх цих цінностей — невід'ємні, невідчужувані права людини, гарантування яких, як слушно зазначено в монографії, є незаперечним чинником (критерієм) верховенства права.

Визнання невідчужуваних прав людини першоосною верховенства права не заперечує активного використання цінностей справедливості, свободи, рівності як у нормотворчій, так і нормозастосовній діяльності. Широко послуговуються ними під час розробки

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 // Офіційний вісник України. — 2004. — № 45. — Ст. 2975.

проектів законів, положення яких, зокрема, мають врегулювати соціальні питання, приватноправові відносини, а також при обранні видів покарання. Не менш значущою вбачається роль таких цінностей і в нормозастосуванні. Так, згідно зі ст. 3 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) справедливість, добросовісність та розумність є загальними засадами цивільного законодавства. Відповідно до ст. 23 ЦК України при визначенні розміру морального відшкодування враховуються вимоги розумності та справедливості. Вимогу справедливості покладено в основу свободи договору (ст. 627 ЦК України), вона ж звернена до суду при вирішенні спорів між набувачем і відчужувачем права власності на майно за договором довічного утримання (ст. 74 ЦК України) тощо.

Забезпечення справедливості, як слушно зауважує Циппеліус, — одна з цілей тлумачення законів (як і вимога правопевності), адекватного потребам задоволення правомірних інтересів, а функція права щодо справедливого розв'язання проблеми не лише спрямовує законодавчу діяльність, а й стає критерієм перевірки чинного закону — чи не потребує він уточнення¹.

Більш продуктивним вбачається «поелементний» підхід до з'ясування сутності верховенства права, що полягає у розкритті його змісту через опис «важливих» елементів, кількість яких в юридичній літературі, за твердженням авторів, коливається від 17 до 25. Хоча «поелементний підхід», як вони вважають, також «виявляється приреченим на неабияку соціально-змістовну невизначеність, строкатість, на доволі широкий розсуд його інтерпретаторів і застосовувачів — насамперед у частині формально невизначених, суто оціночних («матеріальних») елементів» (с. 78), за його допомогою можна надати всебічну, комплексну характеристику верховенства права через окремі його озна-

ки. А привернення уваги до взаємозв'язку демократії та верховенства права (с. 87), сутнісної відмінності між формальними і формально-матеріальними концепціями верховенства права (с. 79–86), ролі природних прав людини у розкритті сутності концепції верховенства права (с. 89), а також ґрунтовний аналіз практики застосування Європейським судом з прав людини Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод свідчать про змістовність дослідження. Щоправда, помітно певну непослідовність в інтерпретації окремих вказаних ознак. Так, правильно наголошуючи на ролі та значенні природних прав і свобод людини в матеріальних інтерпретаціях верховенства права та справедливо і ще раз звертаючи увагу на оціночний характер понять рівності й свободи, а також таких категорій, як приватність, право власності, свобода контрактів, свобода від жорстоких покарань, автори фактично відмовляють професійним суддям у встановленні змісту природних прав, піддають сумніву їх користь (с. 93), так само як і правомірність включення до переліку природних прав права на опір владі, обґрунтування якого бере початок від Г. Гроція і є серйозним запобіжником від узурпації влади, про що свідчить сучасний вітчизняний досвід (хоча справедливо було б зазначити, що при формулюванні заключних висновків колектив авторів виправдовує революційну зміну державного ладу посиленням на верховенство права у зв'язку з порушенням органами державної влади компетенційних і/або процедурних вимог — с. 174).

На основі проведеного аналізу праць вітчизняних авторів, які досліджували проблематику верховенства права, в цій праці здійснено спробу «примирити» прихильників різних підходів. При цьому наголошено, що для всебічного розкриття сутності верховенства права

¹ Циппеліус Р. Методика правозастосування / Р. Циппеліус. — Київ : Юстиніан, 2016. — С. 29.

важливими є як визначення загального поняття про це явище, так і конкретизація його змісту за допомогою аналізу окремих елементів. Такий синтезований підхід збагачує знання, надає можливість більш всебічно розкрити явище верховенства права як складного соціального феномена. У цьому аспекті багато авторських думок узгоджується з позиціями Венеційської Комісії, викладеними у документі «*Rule of law checklist*»¹, що був прийнятий нею 1 березня 2016 р.

Цікаві міркування висловлено також у матеріалі, присвяченому юридичному гарантуванню основоположних прав людини у Європейському Союзі (розділ 1 частини II) та під час розгляду проблематики, що стосується обмеження прав людини в контексті реалізації

принципу верховенства права (розділ 1 частини II). Автори одними з перших у нашій країні надали виважену правову оцінку подіям Майдану з погляду верховенства права, використовуючи поняття легітимності.

Підсумовуючи, хочеться зазначити про загальну позитивну оцінку опублікованої праці, яка, ґрунтуючись на узагальненні значного масиву правової літератури з питань верховенства права, надає низку відповідей на наукові виклики і (що є ще більш цінним) спонукає до подальших роздумів, кристалізації та уточнення розуміння існуючих уявлень, поглиблення досліджень тих аспектів верховенства права, які є дискусійними, заради досягнення кінцевої мети — втілення його ідеалів і вимог у повсякденне життя.

Пропонується монографія:

Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики [Текст] : монографія / Рабінович П. М., Луців О. М., Добрянський С. П., Панкевич О. З., Рабінович С. П. ; Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України; [редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін.]. — Львів: Сполом, 2016. — 200 с. — (Серія І. Дослідження та реферати. — Вип. 30).

Монографія продовжує започатковане 1997 року видання праць Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України (нині — Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України).

Висвітлено результати досліджень низки актуальних питань проблематики верховенства права — як загальнотеоретичних (насамперед, сучасних інтерпретацій означеного феномена та поняття про нього), так і юридико-практичних.

Для науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти юридичних та інших гуманітарних навчальних закладів, юристів-практиків, для всіх, хто не байдужий до розв'язання проблем реалізації прав людини та їх державного забезпечення й захисту.

¹ Значення цього документа вже було охарактеризовано вітчизняними фахівцями. Див. : Рабінович П. Верховенство права як омріяний результат здійснення прав людини (підходи до інтерпретації, емпіричні критерії) / П. Рабінович, О. Луців // Право України. — 2017. — № 3. — С. 72–75.